

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Институт за балканистика при БАН

ТЪРНОВСКА КНИЖОВНА ШКОЛА. Т. 6

Шести международен симпозиум, Велико Търново, 26—28 септември 1994 г.

ПОХВАЛНО СЛОВО НА ТЪРНОВСКИЯ МИТРОПОЛИТ ИГНАТИЙ ЗА РУСКИЯ КНЯЗ БОРИС АЛЕКСАНДРОВИЧ И НЕГОВОТО ОТРАЖЕНИЕ В ИКОНОГРАФСКАТА ПРОГРАМА НА КАТЕДРАЛНАТА ЦЪРКВА „СВЕТИ АПОСТОЛИ“

Зарко ЖДРАКОВ

Потомците на избитите търновски първенци, поменати в Бориловия синодик, сътрудничат с властта на Константинопол, където се намираща голяма част от българската емиграция. Подчинението на търновската църква на Шишмановия потомък и Вселенския патриарх Йосиф II е мотивирано от общохристиянското освободително дело, водено от Йоан VIII Палеолог. Асеновата фамилия е в тясно сътрудничество по това време с императора (напр. Павел, Матей, Христофор, Тома и т. н.)¹. Събитията около укриването на турския претендент Дюзме през 1443 година са израз на единодействието на българите и византийците от столицата. Търновската дипломация чрез достойния митрополит Игнатий съумява да запази града, както от кръстоносните нашествия на Владислав Ягело, така и от последвалите ги турски погроми. Не случайно наред с проуниатските изображения в катедралната митрополитска църква на Търново, съответстващи на подписа на Игнатий върху Акта на съединението, се разкрива и подтекстът на тяхното отрицание, което е в духа на антиуниатското послание до събора в Прага, (подписано от митрополита на 18 януари 1452 година)². След падането на Константинопол търновската аристокрация е в немилост пред новата власт и открито застава зад мощите на своя покровител свети Иван Рилски, а по-късно подготвя големите въстания³.

Фактите около личността на митрополит Игнатий предоставят твърде интересни моменти от историята на Търново от средата на XV век. За съжаление животът и дейността на забележителния архиерей са слабо проучени. Историците отбелязват най-често неговия подпис за приемането на Флорентинската уния през 1439 година⁴. Едно задълбочено проучване, отнесено към културния контекст на епохата и особено към фресковия ансамбъл на търновския катедрален храм, би обогатило картината

от първите десетилетия на робството. Похвалата за руския княз Борис Александрович (1425—61) и нейният визуален образ в църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в Търново са ярко свидетелство за политическата далновидност на българската столица, по-късен изразител на която е и Дионисий Раул в Москва. Политическите събития от XV век не оставят място за съмнение относно достоверността на описаните от монаха Тома похвални слова. Тук се спирам по-конкретно на Словото на инок Тома за Търновския Игнатий.⁵

Участниците на събора във Ферара-Флоренция, призвани да възстановят прекъснатото през XI век общение с Римския папа, се събират от различни краища на Православния свят в Константинопол през 1436—37 година. Сред поканените са и българските архиереи — Игнатий, митрополит на Търново; Калист, митрополит на Силистра; Софроний, митрополит на Поморие; Матей, митрополит на Мелник; Дионисий, митрополит на София и Григорий Цамблак, който по това време е игумен на молдавския манастир „Христос Пантократор“ в Нямц⁶. Делегацията наброява над 700 души и включва представители на българската аристокрация и много други светски лица. Придвижването до Константинопол е ставало с венециански кораби по Дунав и Черно море, за което свидетелстват българските и руските моряци във Венеция през 1439 година⁷. По това време владетел на Черноморския апанаж е братът на императора деспот Димитър Палеолог, в чиято свита е Христофор Асен⁸. По време на приготовленията за събора в Италия във византийската столица били поканени художници за онагледяване на съборните решения (напр. критският първопевец Ангелос Акотантос)⁹. Така възникват нови иконографски образци. Друг един придворен зограф с вероятното име Акакий — митрополит на Сяр и екзарх или Никола изписва търновската катедрална църква с вече не веднъж посочваната своеобразна живопис.

Делегацията заминава на 27 ноември 1437 година и пристига във Венеция на 4 февруари 1438 година. Потомъкът на цар Шишман Йосиф II изпраща търновския митрополит с трима гърци във Ферара, в църквата „Св. Георги“, за да се запознаят с мястото, където ще се провежда съборът¹⁰. Споровете около Чистилището и произхождението на Св. Дух забавят с половин година редовните заседания (първото се свиква чак в началото на октомври). В този толкова дълъг и мъчителен период се появява чумна епидемия, която взела живота на софийския митрополит през април 1438 година (погребан в църквата „Св. Юлиан“ във Ферара)¹¹. Драматичните събития стават причина за опита на Димитър Палеолог, заедно с други делегати, да напуснат страната през Венеция, което дало повод на папата да премести събора във Флоренция. (16 януари 1439 г.).

Към края на август 1438 година във Ферара пристига по покана на Йоан VIII¹² сточленна делегация водена от болярина Тома Матвеевич — пратеник на „самодържавния на цяла Русия“ господар на Твер Борис Алек-

сандрович. Личността на посланика Тома е твърде загадъчна. Изказано е предположението, че той е същият монах Тома, който е написал похвалното слово за княза¹³. Очевидно боляринът е владеел езиците, на които се водят преговорите в Италия (латински и гръцки). Нещо повече, ако се приеме за едно и също лице с писача на Похвално слово, то той ползва търновската книжовна редакция (напр. употребява „ъ“ в думата „въ-истина“ (и познава българската история, като пише за книголюбието на цар Симеон)¹⁴. Поради тези обстоятелства би могло да се допусне, че Тома е изпратен от Константинопол с тайната мисия да установи връзка с руските княжества и би могъл да бъде синът на помощника на деспота Матей Асен. Византийският император и неговият клир посрещнали руската делегация по особено тържествен начин, като отправили похвални слова към тверския княз, които трябвало да осигурят въвличането на руската армия в кръстоносния поход срещу турците.

Тверската държава се намира към средата на XV век в своя политически и икономически възход. Нейният владетел е покровител на много руски князе. След падането на България в Твер се формира царска идеология, която по-късно се наследява от Москва¹⁵. Възприемането на царската титла в Русия през XV век се осъществява по традиционния за средновековието мистичен начин: князете приемат имената на славните български владетели, както киевските Владимир Светославич, покръстил своите синове Борис, Глеб и Ярослав Мъдри. Борис Александрович приема в своята генеалогия Владимир Мономах (стр. 302 и коментари на стр. 613), от което следва, че се родее с покровителя на Преслав княз Светослав. Претенциите върху българската корона се основават и на произхода на светците Борис и Глеб, които са синове на българската царица Ана. Св. Борис носи името на светия княз Борис-Михаил, което обяснява несъществуващия в родословието на Борис Александрович друг владетел с подобно име. (стр. 290 и коментара на стр. 610). Освен произхода на тверския владетел не без значение е и местоположението на града, който се свързва по Волга с Велика България. Не случайно Борис Александрович строи храм, посветен на Възнесение Господне, както патриаршеската църква на Търново. По време на събора във Ферара Борис Александрович въздига край своя дворец храм, посветен на неговите киевско-български покровители, светците Борис и Глеб¹⁶.

Похвалата на митрополит Игнатий и нейното отражение в катедралната църква на Търново е скрит израз на царската идеология, съхранена в българската поробена столица. Споменът за кан Борис-Михаил е въплътен в честването на мощите на светеца-покровител на Търново Михаил Воин от Потука¹⁷. Това обяснява защо митрополит Игнатий подканя православните делегати за още по-щедри славословия към тверския княз.

Пръв взима думата Йоан VIII Палеолог в качеството му на наместник на Великия Архиепiscop на земята. Въздишката му би могла да бъде изтълкувана като израз на разочарование от не личното присъствие на Борис Александрович. Словото е: „Да похвалим и прославим непрестанно хваления от ангелите Бог и да му се поклоним, както му се кланят непрестанно херувимите и серафимите, защото такъв княз е дарил Бог на Руската земя, а на нас помощник в християнската вяра“ (стр. 274). Очевидна е надеждата на Православието за помощ срещу друговерците, която се съхранява и през следващите столетия.

Втори взема думата Вселенският патриарх Йосиф II: „Миналото си отиде и новото ви съобщавам, че благодатната вяра от нашата земя гръцка се простря даже до руската земя. Евангелският извор се изпълни с вода и хубаво е и ние с великия княз Борис да славим Светата Троица, че за такъв княз в Русия никога не сме слушали“ (стр.274). В речта на патриарха се прави намек за влиянието върху Русия в миналото. Изразът „нашата земя гръцка“ от една страна свидетелства за християнския интернационализъм от времето на последните Палеолози, а от друга напомня на царската формула, обединяваща българи и гърци. В думите се чувства известна нотка на ирония за отсъствието на княза.

Следва Хераклийският митрополит Антоний, ексарх на цяла Тракия и Македония: „И аз по своите си сили искам да възхваля Бога и великия княз Борис, когото съм виждал, а сега слушам, че от своето детство е възлюбил Христа...“ (коментар на стр. 610). По всяка вероятност Хераклийският митрополит е участвал в посолство до руския княз, подобно на това на Тома Матей.

След двама архиепiscopи, които пропускам поради шаблонността на похвалните слова, идва редът на Никейския митрополит Висарион, известен със своите латинофилски позиции: „Ако беше тук самият велик княз Борис Александрович, бих го попитал как влезе в него страхът Божи и как се е разгоряла в него любовта Христова, как е възлюбил Христа повече от земните мъдреци. Има много велики князе в Русия, но никой не е положил такова старание и труд да изпрати и да види този свети събор, само той великият княз Борис.“ В духа на речта на императора и патриарха и тук прозира известна ирония от отсъствието на княза като се намеква за величието на руските владетели извън пределите на Тверската държава. За достоверността на словата свидетелства обявяването на събора във Ферара за свят, което съответства на латинофилските разбирания на бъдещия кардинал.

Следва Никомидийският митрополит Макарий с обръщение към Висарион: „Брат Висарион, като че ли иска тук самия княз Борис, с когото да беседваме за неговото мъжество и милост. Но ние ще помолим посланика на великия княз Борис: „Изпрати Тома посланието от великия съмодържец, от което се разпростира благоухание до великия княз Бо-

рис и който му подаде да изпие сладката чаша за смисъла от живота, за да положи такъв труд, какъвто още никой не е видял в Русия“. Вероятно обезпокоен от тона на славословията, митрополит Макарий се опитва да измести подетия сарказъм. След Лакедемонският митрополит, говорил за милостта, очаквана от княза, Търновският митрополит, обезпокоен от пестеливостта на похвалите, която може да осуети плановете за руска военна помощ, подканя делегатите да бъдат по-словоохотливи. Той отново акцентира на великия княз Борис, а не на ромейския самодържец:

Св. Борис — стенопис от търновската катедрална църква „Св. Апостоли Петър и Павел“ (ок. 1443 г.)

Св. Глеб — стенопис от търновската катедрална църква „Св. Апостоли Петър и Павел“ (ок. 1443 г.)

„Свика ни обичайното похвално слово за великия княз Борис, но подобава на вас да увеличите похвалите за него и да не обеднява вашето слово“ (стр. 274—76, разрядката е моя). Търновският митрополит представя похвалното слово към руския княз за обичайна в България като намеква за честването на светците Борис и Глеб в Търново, за което има сведения още от XIII век (напр. в месецослова на търновското евангелие от 1273 година). Празнуването на киевските князе припомня в Платоновия смисъл на думата (анамнизис) — като възплъщение свялото име на великия княз Борис-Михаил, по същият начин, както неговия светъл образ е възпоменат с честването на покровителя на Патриаршията и държавата свети Михаил Воин. Очевидно изобразяването на светците Борис и Глеб в търновската катедрална църква „Св. Апостоли Петър и Павел“

през XV век трябва да засвидетелства почитта към Русия и нейния велик вожд Борис Александрович от Твер. Може да се твърди, че подканянето на архиереите от митрополит Игнатий е израз на една надежда, която предхожда освободителната идея на Иван Грозни от XVI век. Н. Мавродинов още през 40-те години намекна за българо-руските връзки от това време. Днес те могат да приемат конкретно измерение, чрез похвалното слово на търновския митрополит.

В подкрепа на популярността на руския княз на Балканите е и похвалното слово на митрополита на град Драма, Доситей: „Много са дръзновенията, които има великият княз Борис към Бога... Така и милостините и щедростта на Великия княз Борис се творят не само в Руската земя, но и в Цариград и в Света Гора, бих казал дори и в Ерусалим греят като Зорница“. Във Византия култът към светците Борис и Глеб датира още от края на XII век¹⁸. Следва похвалното слово на Мелнишкия митрополит Матей:

„Чия мисъл и кой ум може да постигне повествованието за великия княз Борис, което ние слушаме“. В същият дух е Похвалното слово и на Силистренския митрополит Калист. Архиереят е наречен Тритриасийски може би защото в неговия диоцез се намира езерото, където умира мъченически св. Доротей Тирски (Девненското езеро край Варна). Честването на светеца в средата на XV век изглежда е било доста разпространено. Неслучайно св. Доротей Тирски, покровител на съединените унгарски войски с византийско-венецианската флота при Варна, е изобразен в олтара на търновската катедрална църква „Св. Апостоли Петър и Павел“. Похвалното слово гласи: „Ако вярата е права, то и делата на благочестивия велик княз Борис, за когото повествува светият събор, са такива“. Прави впечатление, че униатският събор във Ферара е наречен отново свят. Освен Висарион и Калист, прокатолически убеждения по това време имат митрополитите на Мелник, Драма, Ганос в Тракия, както и монахът Пахомий от атонския манастир „Св. Павел“ и аристократът Георги Филантропин¹⁹. След похвалното слово на митрополита на Ганос идва реда на Поморийския архиерей Софроний, наречен в текста погрешно Афилошки, вместо Анхиалски: „Той е сладостен райски цвят и сладко е да се слуша за Великия княз Борис“. Следва грузинският митрополит Йона, който, както митрополитът на Анхиало и неговият покровител деспот Димитър Палеолог и царският манастир Ватопед на Атон, имат антиуниатски убеждения. Словото гласи: „Аз мисля, че великият княз Борис е подобен на великия цар Константин, който със светите отци беше на Седмия събор, тъй както великият княз Борис с днешните отци във Ферара, изпрати своя болярин без да се смущава от дългия път“. Според коментара на словото (стр. 610) митрополит Йона е заменил по погрешка Първия Вселенски събор, тъй като визирал Свети Константин Велики, но не се отчита фактът, че византийският император не е наре-

чен „свети“, както отците. По всяка вероятност се има предвид император Константин и неговата майка Ирина, които възстановяват почитанието и съюзът в Църквата на Седмия Вселенски събор. Римското духовенство не признава съборите след Четвъртия, от което следва да се предполога изявление насочено срещу римската доктрина, което е напълно в стила на скандалното поведение на Грузинския архиерей в Италия²⁰. Изтъкването на руския княз за сметка на василевса, който по традиция ръководи съборите, е насочено вероятно срещу латинофилските настроения в двореца.

Последно е Похвалното слово на Софийския митрополит Дионисий, но тъй като той е бил вече покойник, би могло да се приеме, че Тома е записал неговия викарий или го е съчинил от името на българската катедра. Словото гласи: „Добре е всички ние, вярващи в светия псалмописец Давид, да възгласим: Този ден сътвори Господ. Да се възрадваме и развеселим за това. Но наистина подобава да се възрадваме като слушаме за такъв господар. Ние го пожелахме и го видяхме, очаквахме го и го гледаме като велик наш помощник в християнската вяра княз великий Борис. И в него, и в нас една е вярата и едно кръщението, и едно е поклонението на Св. Троица, Отца и Сина и Светия Дух“. Прави впечатление, че формулата „помощник в християнската вяра“ се повтаря в словото на патриарх Йосиф, което би могло да означава, че Шишмановият потомък е написал словото на своя митрополит, с което да закрие сборната възвала към Тверския княз. Посланикът Тома Матей „записал словата едно по едно“, според поръката на Борис Александрович да следи да не се добавя нищо към православното вероизповедание. По всяка вероятност словата са били преведени на славянски и редактирани от самия него, като се имат предвид предадените тънки намеци и дори въздишката на Йоан VIII Палеолог, което би потвърдило специалната мисия на императора.

През пролетта на 1440 година Търновският митрополит Игнатий се завръща от Италия при своето паство. Дългото морско пътуване е означувано с изображението на св. Христофор, пренасящ Младенеца през водите, според иконографския тип на западната легенда на Яков Ворагински. Същевременно светецът е покровител на папския нунций в Константинопол кардинал Христофор Гаратони, на когото е поверено утвърждаването на унията на Изток²¹. Изображението е включено в иконографската програма на търновската митрополитска църква, умело преработено в духа на късната палеологовска живопис²². Наред с него в иконографската програма на църквата са включени и покровителите на Тверския княз — светците Борис и Глеб (североизточна подкуполна арка). Връзките, посочени от Н. Мавродинов, обаче, бяха неправилно потърсени от някои руски изследователи на творчеството на Андрей Рубльов²³.

Почитта към киевските светци в България, както вече се спомена, е с дълбоки корени. Ако появата на светците Борис и Глеб в иконографската програма на църквата в Милешево (ок. 1225 г.), се дължи на влиянието от Константинопол и до XIV век в сръбската литература е изолирано явление²⁴, то по нашите земи е обосновано, както политически, така и културно. Не случайно именно в Преслав е открита половинката на кръстенколпион с образа на св. Глеб²⁵. Произведението се датира от първата половина на XII век и произхожда от Киев²⁶. Неговото присъствие в старата българска столица се дължи вероятно на връзките на Асеновата фамилия с руските князе (напр. заемането на престола от Иван II Асен и регентството на Ростислав Михайлович при управлението на Михаил Асен). Месецословите на Търновското евангелие от 1273 година и на Зографското от 1305 година дават основание на митрополит Игнатий да твърди, че похвалата към великия княз Борис в Търново е по обичая. Най-ранните стенни изображения у нас в църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ потвърждават тази традиция. Иконографските типове на светците Борис и Глеб от XIV век вече са установени. Единствено короните-шапки не се изобразяват задължително²⁷. Без шапка е и търновското изображение на св. Борис, който, обаче, в отличие от утвърдената практика, носи чертите на св. Глеб. Светецът е голоброд с къси къдриви коси. Поразителното сходство с младоликия образ на св. Борис-Михаил от Учителното евангелие по всяка вероятност не е случайно, а се дължи на установена иконографска традиция за представяне на канонизирания български кан. Именно образът на св. Глеб се вписва в тази иконографска традиция и това е подвело зографа да впише край него сигнирането на св. Борис, а действителният образ на светеца с дълги коси и брада е приел името на св. Глеб. Иконографската традиция, представяща българския владетел като млад, се дължи вероятно на акцентирането на Покръстването, както е и в западната традиция. Във време, когато Патриаршеската катедрална църква на Царевец е обърната в джамия и главата на нейния покровител св. Михаил Воин се укрива в Митрополитския храм²⁸, Търновград чества паметта на руските князе като възпоменава славния образ на Борис-Михаил.

БЕЛЕЖКИ

¹ Божилов, Ив. Фамилията на Асеновци 1186—1460. Генеалогия и просопография. София, 1985.

² Ждраков, З. Патронната сцена на църквата „Светите Първоапостоли Петър и Павел“ във Велико Търново и историята на града през XV век, Сб. „Търновска книжовна школа“, Т. 5, Велико Търново, 1994, 697—710; Отражение от Флорентинската уния в Търновград. Сб. „Католическата духовна култура и нейното присъствие и влияние в България“, София, 1992, 198—212.

³ **Ждраков, З.** Пренасянето на мощите на св. Иван Рилски през 1469 година в светлината на историческите събития, Сб. „Българският петнадесети век“, София, 1993, 85—92.

⁴ **Трифонов, Ю.** Унищожаването на Търновската патриаршия и заменянето и с автономно митрополитско архиепископство. — „Сборник за народни умотворения“, 4, София, 1906; **Ив. Снегаров**, Търновските митрополити в турско време, Списание на БАН, 52, 1935, 211. **A. d'Avril**, *Bulgarie chrétienne*, „Revue de l'Orient chrétien“, 2, Paris, 1897, 39

⁵ **Инока Фомы** Слово Похвальное, Сб. „Памятники литературы древней Руси. Вторая половина XV века“, Москва, 1982, 610.

⁶ **Laudat, J.** Grégoire Cambiac et la tradition Roumaine, — Сб. „Търновска книжовна школа. Григорий Цамблак — живот и творчество“, Т. 3, София, 1984, 130—32. Авторът допуска грешка като посочва Константин Палеолог, вместо Йоан VIII (стр. 131). Ако е допусната грешка и с монашеското име Гавриил, то може да се предполага, че игуменът на манастира Пантократор е Геронтий, т. е. Григорий Цамблак. До този момент манастирът Пантократор се търси в Света Гора или Константинопол и никой не е посочвал евентуалната му връзка с Неамц (**J. Gill**, *Synodos tis Florentias*, Athina, 1962, p. 341)

⁷ **Laurent, V.** „Les Mémoires“ du Grand Ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople **Sylvestre Syropoulos** sur le Concile de Florence (1438—39), Roma, 1971.

⁸ **Durić, J.** *Sumrak Vizantije*, Zagreb, 1989, 299.

⁹ **Mpaltogianni, Hr.** *Eikonēs sylloghi D. Oikonomopoulos*, Athina, 1985, 95.

¹⁰ **Décarreau, J.** *Les Grecs au concile de l'Union*, Paris, 1969, 21, 2

¹¹ **Scalabrini, G.** *Memorie istoriche della chiesa di Ferrara*, F. 1773

¹² Хождение на Флорентийский собор, Сб. „Памятники литературы древней Руси. XIV — середина XV века“, М., 1981, p.p. 478, 588. Според инока Тома, Йоан VIII Палеолог изпраща послание до Тверския княз (стр. 270). В коментарите на Словото се твърди обратното като се пропуска не маловажният факт, че Борис Александрович е наречен цар във втората част на Словото, докато в първата, посветена на Флорентинския събор, той навсякъде е наречен княз. **J. Gill**, *Op. cit.* 145—46, 2.

¹³ **Инока Фомы** Слово Похвальное..., стр. 607—9.

¹⁴ Цит. съч., коментари на стр. 610.

¹⁵ Цит. съч., коментари на стр. 613.

¹⁶ Цит. съч., коментари на стр. 612—13.

¹⁷ Българската литература и книжнина през XIII век, **Ив. Божилов**, **Ст. Кожухаров**, София, 1987, 213—16.

¹⁸ **Голубинский, Е.** История канонизации святых в русской церкви, Москва, 1903, 43—50.

¹⁹ **Décarreau, J.** *op. cit.*, p. 133.

²⁰ **Décarreau, J.** *op. cit.*, 142—44.

²¹ **Durić, Iv.** *op. cit.*, 298.

²² **Ждраков, З.** За западната иконография на свети Христофор от църквата „Св. св. Петър и Павел“ в Търново, „Изкуство“ 9—10, София, 1990.

²³ **Брюсова, В.** К вопросу о русско-болгарских связях в искусстве XIII—XIV веков, Сб. „Труды Академии художеств СССР“, 4, Москва, 1987.

²⁴ **Djurić, V.** La peinture murale serbe au 13-ème siècle, in „L'art byzantin du 13 siècle“, Beograd, 1967, p. 166.

²⁵ **Тотев, Т.** Археологически музей Преслав, София, 1969.

²⁶ **Банк, А.** Два свидетелства почитания кулътата Бориса и Глеба вне пределов России, Сб. „Преслав“ 2, София, 1976, 144—47.

²⁷ **Вздорнов, Г.** Волоотово. Фрески церкви Успения на Волоотовом поле близ Новгорода, Москва, 1989, 51.

²⁸ Българската литература и книжнина. Цит. съч., стр. 216, бел. 10.